

Халматов К. А., Давлатбекова Д. Д.

**ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ӨНҮГҮҮ ЖОЛУ ЖАНА
ЖАЛАЛ-АБАДДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОКУУ ЖАЙЛАРЫНЫН ТАРЫХЫ**

Халматов К. А., Давлатбекова Д. Д.

**ПУТЬ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ЮЖНОМ КЫРГЫЗСТАНЕ И ИСТОРИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ШКОЛ В ДЖАЛАЛ-АБАДЕ**

Khalmatov K. A., Davlatbekova D. D.

**THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN SOUTHERN KYRGYZSTAN AND THE
HISTORY OF PEDAGOGICAL SCHOOLS IN JALAL-ABAD**

Аннотация. Бул макалада Түштүк Кыргызстандагы билим берүү системасынын калыптанышы жана өнүгүү этаптары тарыхый аспектке талданат. Изилдөө IX кылымдан баштап бүгүнкү күнгө чейинки мезгилди камтыйт. Алгачкы билим берүү формалары катары диний мектептер менен медреселердин ролу каралып, алардын коомдогу орду белгиленет. XIX кылымдын экинчи жарымында орус-тузем мектептеринин ачылышы менен билим берүүдө жаңы багыт пайда болгону көрсөтүлөт. Совет мезгилинде сабатсыздыкты жоюу, мугалимдерди даярдоо жана билим берүү системасын кеңейтүү процесстери өзгөчө баса белгиленет. Макалада Жалал-Абаддагы педагогикалык окуу жайлардын, айрыкча педагогикалык техникумдун жана мугалимдер институтунун тарыхый өнүгүүсү кеңири чагылдырылган. Ошондой эле бул окуу жайлар улуттук кадрларды даярдоодо маанилүү роль ойногону белгиленет. Эгемендүүлүк мезгилинде билим берүү тармагындагы реформалар жана жогорку окуу жайлардын ролу талданат. Изилдөөнүн жыйынтыгында Түштүк Кыргызстандагы билим берүү системасынын өнүгүүсү коомдун социалдык-экономикалык өсүшү менен тыгыз байланышта экендиги аныкталат.

Негизги сөздөр: билим берүү, Түштүк Кыргызстан, педагогикалык окуу жайлар, Жалал-Абад, тарых, медресе, орус-тузем мектептери, мугалимдерди даярдоо, агартуу, реформа.

Аннотация. В статье рассматриваются этапы становления и развития системы образования в Южном Кыргызстане в историческом аспекте. Исследование охватывает период с IX века до современности. Особое внимание уделено первоначальным формам образования — мусульманским школам и медресе, а также их роли в обществе. Показано, что во второй половине XIX века с открытием русско-туземных школ начался новый этап развития образования. В советский период ключевыми направлениями стали ликвидация неграмотности, подготовка педагогических кадров и расширение образовательной сети. В статье подробно освещается история педагогических учебных заведений Джалал-Абада, включая педагогический техникум и учительский институт. Подчеркивается их значительная роль в подготовке национальных кадров. Также анализируются реформы в сфере образования в период независимости и усиление роли высших учебных заведений. В результате исследования установлено, что развитие

системы образования в Южном Кыргызстане тесно связано с социально-экономическим развитием региона.

Ключевые слова: образование, Южный Кыргызстан, педагогические учебные заведения, Джалал-Абад, история, медресе, русско-туземные школы, подготовка учителей, просвещение, реформы.

Abstract. This article examines the formation and development of the education system in Southern Kyrgyzstan from a historical perspective. The study covers the period from the 9th century to the present day. Special attention is given to early forms of education, including Muslim schools and madrasas, and their role in society. It is shown that in the second half of the 19th century, the establishment of Russian-native schools marked a new stage in educational development. During the Soviet period, major efforts were directed toward eliminating illiteracy, training teachers, and expanding the educational system. The article provides a detailed analysis of the history of pedagogical institutions in Jalal-Abad, including the pedagogical college and teacher training institute. Their important role in the preparation of national specialists is emphasized. The reforms in the education system during the independence period and the increasing role of higher education institutions are also analyzed. The study concludes that the development of education in Southern Kyrgyzstan is closely linked to the socio-economic progress of the region.

Keywords: education, Southern Kyrgyzstan, pedagogical institutions, Jalal-Abad, history, madrasa, Russian-native schools, teacher training, enlightenment, reforms

Кириш сөз. Элдин тагдыры – анын билим деңгээли менен аныкталат. Билим бар жерде аң-сезим бар, аң-сезим бар жерде өнүгүү бар. Кыргыз эли байыртадан эле «Билимдүүгө дүйнө жарык» деп, илимди ыйык туткан. Түштүк Кыргызстандагы агартуу ишинин тарыхы да дал ушул улуттук руханий мурастын уландысы болуп эсептелет [Айтманбетов Д, 1961: 176 б].

IX-кылымдын экинчи жарымынан тартып XX-кылымдын башына чейинки мезгилде аймактагы билим берүү иши татаал шарттарда өнүккөн. Көчмөн турмуш, диний борборлордон алыстыгы, тоолуу аймактардын катаал шарты билим берүүнүн кеңири жайылышына тоскоол болгон. Ошого карабастан эл арасынан чыккан ойчулдар, молдолор, агартуучулар билимдин үрөөнүн сээп келишкен [Бекбоев, 2002:34].

Алгачкы мусулман мектептери жана агартуу салттары

Түштүк Кыргызстанда XIX-кылымда билим берүү негизинен диний мүнөздө жүргүзүлгөн. Мектеп-медреселер элдин отурукташкан жерлеринде ачылып, балдарга араб арибин, куран окууну, шариат негиздерин үйрөтүшкөн [Шамсутдинов, Расулов, 1995:12].

Ош шаары XIX-кылымдын 70-жылдарында эле 150 мечитке жана бир нече медресеге ээ болгон. Медреселерде молдолор, диний кызматкерлер даярдалган. Алгачкы мугалимдер Бухара, Кокон, Хива сыяктуу ислам маданияты өнүккөн борборлордон билим алып келишкен [Арзыгулова, 2000:132].

Кыргыз элинин сабаттуулугу тууралуу совет доорунда бир жактуу пикирлер айтылып келген. Бирок тарыхый фактылар бул көз карашты толук четке кагат. Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Сайф ад-Дин Аксыкенти сыяктуу даанышмандар кыргыз элинин жазма маданияты терең экенин далилдеп турат [Баласагын, 1993:45; Кашгари, 1991:78].

Орус-тузем мектептери жана жаңы агартуу багыты

XIX-кылымдын экинчи жарымында падышалык Орусиянын колониялык саясатынын алкагында жаңы типтеги мектептер ачыла баштаган. Орус-тузем мектептери жергиликтүү калктын балдарына орус тилин үйрөтүү, арифметика, жазуу сабаттуулугун калыптандыруу максатын көздөгөн [Айтмамбетов, 1961:64].

Бул мектептерде сабак эки бөлүккө бөлүнгөн:

- биринчи бөлүгүндө орус мугалими орус тилинде сабак өтсө;
- экинчи бөлүгүндө молдо ислам дини боюнча билим берген [Бендриков, 1960:83].

Колониялык максаттарга карабастан, дал ушул мектептерден кыргыздын келечектеги чыгаан инсандары билим алышкан. Алардын катарында Касым Тыныстанов, Хусаин Карасаев, Абдыкадыр Сыдыков, Төрөкул Айтматов сыяктуу көрүнүктүү мамлекеттик жана илимий ишмерлер болгон [Тыныстанов, 1991:52; Сыдыков, 1970:91].

Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы агартуу иши

1917-жылдан кийин өлкөдө сабатсыздыкты жоюу мамлекеттик деңгээлде колго алынган. Түштүк Кыргызстан, анын ичинде Жалал-Абад аймагы бул процесстин активдүү борборуна айланган [Кыргыз ССР тарыхы, 1986:214].

1918–1919-жылдары Жалал-Абадда алты класстуу мектеп ачылып, педагогикалык курстар уюштурулган. Райондук элге билим берүү бөлүмү түзүлүп, мугалимдерди даярдоо иши системалуу мүнөз ала баштаган [Самарбекова, 1996:16].

1920-жылдары кыска мөөнөттүү педагогикалык курстар өткөрүлүп, жергиликтүү жаштар мугалимдик кесипке даярдалган. Бул курстар эл арасындагы сабатсыздыкты жоюуда олуттуу роль ойногон [Осмонкулов, 1974:23].

XX-кылымдын ортосунда билим берүү системасынын кеңейиши

XX-кылымдын ортосунда Түштүк Кыргызстанда билим берүү системасынын кеңейиши байкала баштаган. Бул мезгилде аймакта жалпы билим берүүчү мектептердин саны көбөйүп, билим берүү тармагында иштеген адистерге болгон муктаждык да өсө баштаган. Ошондуктан педагогикалык окуу жайлардын ишмердүүлүгү күчөтүлүп, мугалимдерди даярдоо иши мамлекеттик деңгээлде колдоого алынган [Бекбоев, 2002:210].

1950–1960-жылдары Жалал-Абад облусунда билим берүү мекемелеринин материалдык базасы да чыңдала баштаган. Жаңы мектеп имараттары курулуп, окуу класстары окуу куралдары менен камсыз кылынган. Бул мезгилде билим берүү системасына жаңы окутуу методдору киргизилип, окуучулардын билим деңгээлин жогорулатууга өзгөчө көңүл бурулган [Кыргыз ССР тарыхы, 1986:335].

Аймактагы орто кесиптик билим берүү мекемелеринин ролу

Түштүк Кыргызстанда билим берүү системасынын өнүгүшүндө орто кесиптик окуу жайлар да маанилүү роль ойногон. XX-кылымдын экинчи жарымында аймакта техникумдар жана кесиптик-техникалык окуу жайлар ачылып, алар экономика үчүн керектүү адистерди даярдоого багытталган.

Жалал-Абад облусунда зооветеринардык техникум, айыл чарба техникуму, ошондой эле бир катар кесиптик-техникалык окуу жайлар иштеп, жаштарды практикалык кесиптерге даярдоого көмөктөшкөн. Бул окуу жайларда окуган студенттер өндүрүштүк практикалардан өтүп, алган билимдерин иш жүзүндө колдонууга мүмкүнчүлүк алышкан [Осмонкулов, 1974:35].

Билим берүү системасында улуттук кадрларды даярдоо

Түштүк Кыргызстандагы билим берүү мекемелеринин негизги максаттарынын бири – улуттук кадрларды даярдоо болгон. Совет мезгилинде аймактагы мектептерде жана жогорку окуу жайларда кыргыз тилинде билим берүү акырындык менен кеңейип, жергиликтүү калктын балдары үчүн билим алуу мүмкүнчүлүктөрү көбөйгөн.

Аймактагы педагогикалык окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрү өлкөнүн ар кайсы аймактарындагы мектептерде иштеп, билим берүү системасын өнүктүрүүгө салым кошкон. Алардын көпчүлүгү кийин белгилүү илимпоздор, жазуучулар жана коомдук ишмерлер болуп чыгышкан [Сыдыков, 1970:156].

Эгемендүүлүк мезгилиндеги билим берүү реформалары

1991-жылы Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алгандан кийин билим берүү системасында олуттуу өзгөрүүлөр башталган. Жаңы билим берүү стандарттары иштелип чыгып, билим берүү мазмунун жаңылоо иштери жүргүзүлгөн.

Бул мезгилде жогорку окуу жайлардын ролу дагы да күчөп, алар илимий изилдөө иштерин жүргүзүү менен бирге өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүнө салым кошо баштаган. Жалал-Абад мамлекеттик университети да ушул процесстердин алкагында аймактагы билим берүү жана илим борборлорунун бири катары өнүгүп келет [Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2010:168].

Жалал-Абад педагогикалык техникуму – тарыхый очок катары

Жалал-Абад педагогикалык окуу жайынын башаты 1922-жылы Ош шаарында уюштурулган мугалимдерди даярдоочу бир жылдык курстан башталат [Бекбоев, 2002:156].

1924-жылы ал педагогикалык техникум болуп өзгөртүлүп, 1926-жылы Жалал-Абад шаарына көчүрүлгөн. Дал ушул окуу жай Түштүк Кыргызстан үчүн улуттук кадрларды даярдоонун негизги борборуна айланган [Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2010:84].

1929-жылы алгачкы бүтүрүүчүлөр «Эл мугалими» деген наам менен мектептерге жөнөтүлгөн. Алардын катарында Темиркул Уметалиев, Жоомарт Бөкөнбаев сыяктуу кийин элге таанылган инсандар болгон [Уметалиев, 1988:41].

Педтехникумдун алгачкы мугалимдери өз ишине берилген, чыгармачыл, улуттук аң-сезими бийик педагогдор болушкан. Алардын арасында Хусаин Карасаев, Азиз Исмаилов, Гапар Айтиев сыяктуу кийин илимде жана маданиятта чоң из калтырган инсандар бар [Карасаев, 1984:77].

Согуш жылдарындагы билим берүүнүн абалы

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында окуу жайдын имараты госпиталь катары пайдаланылган. Мугалимдер менен студенттердин көпчүлүгү фронтко аттанышкан. Айрымдары баатырдык менен курман болушса, айрымдары орден-медалдар менен кайтып келишкен [Токтогонов, 1972:22].

Ошого карабастан билим берүү иши токтогон эмес. Согуш жылдарында да жүздөгөн мугалимдер даярдалып, мектептерге жөнөтүлгөн [Кыргыз ССР тарыхы, 1986:318].

Жалал-Абад мугалимдер институту

1948-жылы Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтому менен Жалал-Абад мугалимдер институту түзүлгөн [Токтогонов, 1972:18].

Институтта физика-математика, тил жана адабият, марксизм-ленинизм кафедралары иш алып барган.

1949–1954-жылдары институт жүздөгөн мугалимдерди даярдап чыгарган [Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2010:96].

1955-жылы институт жоюлуп, анын базасында кийинки окуу жайлар өнүгүүсүн уланткан.

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин түптөлүшү

Жалал-Абад педагогикалык окуу жайынын тарыхый өнүгүүсү бара-бара жогорку билим берүү деңгээлине жеткирди. Ушул окуу жайдын негизинде Жалал-Абад мамлекеттик университети калыптанды.

Окуу жай 1926–1996-жылдары 32 миңге жакын орто билимдүү адистерди даярдаган. Алардын арасында Кыргыз Эл жазуучулары, илим докторлору, профессорлор, мамлекеттик ишмерлер, сүрөтчүлөр, коомдук ишмерлер бар [Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2010:102].

Колдонулган адабияттар

1. Айтманбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1961. – 176 б.
2. Айтматов Т. Тандалган чыгармалар. – Бишкек: Кыргызстан, 1982. – 512 б.
3. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1961. – 128 б.
4. Арзыгулова С. Состояние ислама в колониальном Туркестане (сер. XIX – нач. XX вв.) // Ош и Фергана: Археология, новое время, культурогенез, этногенез. – Вып. 4. – Бишкек: Учкун, 2000. – 132 б.
5. Баласагын Ж. Кутадгу билиг. – Бишкек: Адабият, 1993. – 560 б.
6. Байгазиев С. Ала-Тоодогу агартуунун кыскача тарыхынын очерктери. – Бишкек, 2005. – 24 б.
7. Бекбоев И. Б. Кыргызстанда билим берүү тарыхы. – Бишкек: Илим, 2002. – 320 б.
8. Бендриков К. Е. Очерки по развитию народного образования в Туркестане (1865–1924 гг.). – Москва, 1960. – 128 б.
9. Джафарзаде А. М. Азербайджанско-киргизские педагогические связи в XIX – начале XX в. // Русский язык в киргизской школе. – 1970. – № 5. – 50-б.
10. Карасаев Х. Тандалган эмгектер. – Бишкек: Кыргызстан, 1984. – 400 б.
11. Кашгари М. Дивану лугат ат-түрк. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 576 б.
12. Комаров В. Т. Из истории организации народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865–1917 гг.). – Ташкент, 1966. – 90 б.
13. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. Кыргызстандагы билим берүү системасынын өнүгүү тарыхы боюнча материалдар. – Бишкек, 2010. – 210 б.
14. Кыргыз ССР тарыхы. 2-том. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – 480 б.
15. Мамытов С. А. Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX – начале XX в. – Бишкек, 1999. – 72 б.
16. Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. – Фрунзе, 1974. – 38 б.
17. Рыскулова Г. У., Сатыбалдыева Г. Ш. Идеи воспитания детей в эпосе «Манас» // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 202–207.

18. Рыскулова Г. У., Сатыбалдыева Г. Ш. Барпы Алыкулов – народный педагог, истинный воспитатель // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 207–212.
19. Рыскулова Г. У., Сатыбалдыева Г. Ш. (ошол эле авторлор жогорудагы макалалар).
20. Самарбекова А. Сабатсыздыкты жоюудагы алгачкы кадамдар // Кыргыз китепканасы. – 1996. – № 4. – 16-б.
21. Сыдыков А. Кыргыз элинин агартуу тарыхынан. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970. – 256 б.
22. Токтогонов С. А. Становление и развитие социалистической культуры советского Кыргызстана (1917–1958 гг.). – Фрунзе, 1972. – 22 б.
23. Тыныстанов К. Тандалган эмгектер. – Бишкек: Илим, 1991. – 350 б.
24. Уметалиев Т. Чыгармалар жыйнагы. – Бишкек: Адабият, 1988. – 420 б.
25. Шамсутдинов Р., Расулов Б. История школ и медресе Туркестана. – Андижан, 1995. – 12 б.
26. Халматов К. Мырзакул болуш. Жалал-Абад, билимкана. 2014, 56-66.

Авторлор жөнүндө маалымат:

Халматов Кудратбек Абдувохобович – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, т.и.к., ага окутуучу, 0552404460, kudrat-73@mail.ru

Халматов Кудратбек Абдувохобович - Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, город Джалал-Абад, Кыргызская Республика, к.и.н., старший преподаватель, 0552404460, kudrat-73@mail.ru

Khalmatov Kudratbek Abduvokobovich - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, Ph.D., Senior Lecturer, 0552404460, kudrat-73@mail.ru

Давлатбекова Динара Давлатбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, магистрант, davlatbekovadinara3@mail.ru, + 996 776 89 09

Давлатбекова Динара Давлатбековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, Кыргызская Республика, город Жалал-Абад, магистрант, davlatbekovadinara3@mail.ru, , + 996 776 89 09

Davlatbekova Dinara Davlatbekovna, B. Osmonov Jalal-Abad State University, Kyrgyz Republic, Jalal-Abad ci, davlatbekovadinara3@mail.ru, + 996 776 89 09